

FOLYAMATOSSÁG ÉS VÁLTOZÁS

EGYHÁZSZERVEZET ÉS HITÉLET
A VESZPRÉMI PÜSPÖKSÉG TERÜLETÉN
A 16–17. SZÁZADBAN

*A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán
2017. augusztus 30–31-én rendezett
konferencia előadásai*

Szerkesztette
Karlinszky Balázs – Varga Tibor László

Veszprém, 2018

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
--------------	---

A VESZPRÉMI PÜSPÖKSÉG A 16. SZÁZADBAN

<i>Nemes Gábor</i> PIETRO ISVALIES BÍBOROS VESZPRÉMI PÜSPÖK	9
--	---

<i>Laczlavik György</i> VESZPRÉMI PÜSPÖKÖK 1511–1549 KÖZÖTT	47
--	----

<i>Fazekas István</i> A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK VESZPRÉMI PÜSPÖKEI BÉCSI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN	65
---	----

<i>Bilkei Irén</i> A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYE ZALAI HITELESHELYEI A MOHÁCSI VÉSZ UTÁN	81
--	----

<i>F. Romhányi Beatrix</i> A SZERZETESRENDEK SORSA A 16. SZÁZADI VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYÉBEN	95
---	----

<i>Vida Beáta</i> A ZIRCI URADALOM A 16. SZÁZADBAN A LEGÚJABB KUTATÁSOK TÜKRÉBEN.....	109
---	-----

<i>Kanász Viktor</i> PROTESTÁNSOK ÉS KATOLIKUSOK A 16. SZÁZADI KANIZSÁN.....	125
---	-----

A PROTESTANTIZMUS INTÉZMÉNYESÜLÉSE
A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYE TERÜLETÉN

Csepregi Zoltán

DUNÁNTÚLI PRÉDIKÁTOROK A REFORMÁCIÓ SZÁZADÁBAN:

AZ EVANGÉLIKUS LELKÉSZI ADATTÁR

ELSŐ KÖTETE (1522–1610) ALAPJÁN.....155

Németh Balázs

BEYTHE ISTVÁN ÁGENDÁJÁNAK (1582)

MENTALITÁSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE 171

Fekete Csaba

SAMARJAI MÁTÉ JÁNOS ÁGENDÁJA (LITURGIKUS KÉZIKÖNYVE) 183

Szabó Előd

KANIZSAI PÁLFI JÁNOS

DUNÁNTÚLI REFORMÁTUS PÜSPÖK ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE..... 203

Hudi József

PRESBITÉRIUMOK A DUNÁNTÚLON A 17. SZÁZADBAN.....215

Pátkai Ádám Sándor

A REFORMÁCIÓ HATÁSA A DUNÁNTÚLI TEMPLOMÉPÍTÉSZETRE.

A VESZPRÉMI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE

KÖZÉPKORI EREDETŰ TEMPLOMAI 235

KÖNYVKULTÚRA A 16–17. SZÁZADI DUNÁNTÚLON

Bartók Zsófia Ágnes

A REFORMÁCIÓ ELŐTTI MAGYAR NYELVŰ SZÖVEGEK HASZNÁLÓI

(ELŐTANULMÁNY) 255

Monok István

A NÉMETÚJVÁRI ISKOLA KÖNYVTÁRÁNAK TEOLÓGIAI ARCULATA..... 269

Zvara Edina

ESTERHÁZY PÁL PROTESTÁNS KÖNYVEI..... 279

Kanász Viktor

PROTESTÁNSOK ÉS KATOLIKUSOK A 16. SZÁZADI KANIZSÁN*

Kanizsa a 16. század első évtizedeiben egy virágzó település képét mutatta. A veszprémi egyházmegyéhez tartozó kanizsai vár, a mezőváros és uradalom birtokosai 1532-ig a királyság egyik legjelentősebb családjából, a Kanizsaiak közül kerültek ki. A család férfiági kihalása után a fiúsított Kanizsai Orsolyát Nádasdy Tamás vette el, így a nádorságig emelkedő főúr lett a Kanizsai-örökség gazdája. A magyar ajkú mezővárosban ekkor jól kiépített egyházi intézményrendszer létezett: a plébánia mellett kápolnák és ispotály állt a településen, valamint – ahogy az egy jelentős család birtokközpontjához illik – szerzetesek, esetünkben ferencesek is megtelepedtek a városban. A század második felére a virágzó, katolikus mezőváros helyett azonban már csak egy végvárat találunk, ahol a lakosság többsége a reformáció hívei közé tartozott. A 17. századra viszont a forrásokban már nyomát sem látjuk intézményes protestáns vallásgyakorlatnak. Ezen írás célja e gyökeres változásoknak, a reformáció kanizsai megjelenésének, intézményesülésének és több mint 200 évig tartó megszűnésének bemutatása, valamint az ezeket kiváltó események feltérképezése.¹

Kanizsa protestáns reformációja a historiográfiában

A kanizsai protestáns konfesszionalizáció kérdéskörével már a 19. század óta sokan foglalkoztak, így jelen sorokban pusztán a legfontosabbakat tekintjük át. Payr Sándor 1924-es munkájában a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület történetét bemutatva részletesen írt a hitújítás kanizsai történetéről. Kiemelte Kanizsai Orsolya tevékenységét, a kanizsai várnagyok és tisztartók szerepét.² 1929-ben Barbarits Lajos, a város történetének első monográfusa csupán

* A szerző az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ E helyen nincs lehetőség a tágabb szakirodalmi diskurzus ismertetésére, tallózásképpen a protestantizmus magyarországi megjelenésére és elterjedésére: CSEPREGI, 2013., a katolicizmus 16. századi történetére: VARGA–VÉRTESI, 2017., a fogalomhasználatra vonatkozóan: TUSOR, 2008., Korall, 2014., valamint REINHARD, 2017. – A helytörténeti irodalom adatait lásd alább.

² PAYR, 1924. 434–436.

egy-egy fél mondat erejéig foglalkozott a protestáns reformáció témájával. A lutheránus gyülekezet szerinte korán, az 1530-as években alakult meg.³ 1979-es és 2001-es Zala megyei áttekintésben kétszer is vizsgálta Németh József Kanizsát, kiemelve Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya szerepét.⁴ 1991-ben Fónyad Pál a nagykanizsai evangélikus gyülekezet történetét bemutató kiadványban tér ki a 16. század eseményeire: a nádor és felesége, valamint a tisztartók szerepére és a mások által is gyakran említett Szeremlyéni Mihályra.⁵ Csányi Ákos levelezésének kiadása kapcsán Óze Sándor is hozzászólt a témához. Egy Csányi-levéltelben talált forrásra alapozva úgy ítélte meg, hogy 1557 és 1562 között zajlott le a protestáns reformáció Kanizsán.⁶

A város történelmét átfogóan bemutató monográfia-sorozat több tanulmányban foglalkozik a kanizsai gyülekezetek történetével. Kéringer Mária – a későbbi korokat kutatván – csak a bevezetőben érintette a témát.⁷ Forrásszintű adatokat Vándor Lászlónak Kanizsa közép- és koraújkorai történetét feltáró munkájában találunk.⁸ Vándor eme igen alapos munkájában több helyen is tárgyalja a középkori és kora újkorai kanizsai egyháztörténetet, kiemelve Nádasdy és familiárisai, így Háshágyi Dénes és Terjék Tamás szerepét, valamint megállapítva, hogy a katolikus plébánia az 1570-es évek elején szűnhetett meg. Őt követően Jáni János foglalkozott a témával.⁹ Végezetül 2016-ban a Wittenberget megjárt Zala vármegyei hallgatókat is vizsgálva írt egy alapos tanulmányt Bilkei Irén a protestáns reformáció Zala megyei megjelenéséről és elterjedéséről, melyben több új forrást csatásorba állítva mutatta be a főúr és familiárisainak a kanizsai hitélet változásaira gyakorolt hatását.¹⁰

Az írott források feldolgozása mellett a régészeti feltárások is számos eredménnyel kecsegtethetnek. A vár és a város kutatásában Méri István, Vándor László, Kovács Gyöngyi és Száraz Csilla eredményei a legszámottevőbbek.¹¹

Összességében azt láthatjuk, hogy pár pozitív kivételtől eltekintve a folyamatok vizsgálata és új források bevonása nem kapott elég figyelmet. A legfontosabb problémának mégis azt tartjuk, hogy a kanizsai katolikus formációk és társadalom 16. századi történetét kevésbé vonták be a kutatásba, ám ezek ismerete nélkül nem érthető meg a protestáns hitértelmezés helyi megjelenése, elterjedése és eltűnése sem.

³ BARBARITS, 1929., 246., 249. A szerző Kádár Lajos nagykanizsai református és Horváth Olivér evangélikus lelkész kutatásai alapján dolgozott, adatai sokszor erősen megkérdőjelezhetők.

⁴ NÉMETH, 1979., NÉMETH, 2001.

⁵ FÓNYAD, 1991.

⁶ ÓZE, 1997. 19–21., valamint ÓZE, 1996. A forráskiadással szemben oly erős szakmai kritika lépett fel (például NÉMETH, 1997.), hogy felmerült a források újrakiadása. BAGI–KOC SIS, 2016.

⁷ KÉRINGER, 2006. 296.

⁸ VÁNDOR, 1994. 215–424.

⁹ JÁNI, 2004. 175., valamint A reformációtól – napjainkig, 385.

¹⁰ BILKEI, 2017.

¹¹ MÉRI, 1988., VÁNDOR, 1994., KOVÁCS, 2003., VÁNDOR, 2017., SZÁRAZ, 2011.

A középkori egyházszervezet regionális és helyi válsága

Az új tanok kanizsai – s Zala megyei – elterjedésének sikeressége nagymértékben összefüggött a veszprémi püspökség mohácsi csatát követő válságos helyzetével. Az egyházmegye II. Lajos tragikus halálát követően I. Ferdinánd és Szapolyai János belharcainak színtere lett, majd nagy részét a törökök foglalták el, s a fennmaradt területek gyakorlatilag végvidékké váltak. Így került a püspöki székhely Veszprémből a védettebb Sümegre, és ennek tudható be, hogy az egyházmegye közel 100 kolostorából a 17. század elejére valamennyi elpusztult, a hozzávetőleg 600 plébániából pedig alig néhány tucat maradt meg.¹² Mindez nem csak a püspökség anyagi forrásait kezdte ki, hanem működését is ellehetetlenítette.¹³ A század közepére a kanizsai régi egyházi intézményrendszer is jelentősen meggyengült, mivel annak két fontos oszlopa, a ferences kolostor és a plébánia is válságba került.

Kanizsa környéki egyházak

Kanizsa közvetlen környezetében több kisebb önálló település létezett.¹⁴ Köztük Mindszent (-bille), Bagola, And, Récse (Nagyrecse), Palin (Pemlén/Pamlén), Sülly, Szentgyörgy és Szentmiklós (Miklósfá) településeken állt templom. E templomok és plébániák állapotáról az 1540-1550-es évekből több adattal is rendelkezünk.

Palin egyházáról már 1333-ból van adatunk. Nádasy Tamás patronálása mellett 1550-ben János plébános teljesített itt szolgálatot, a templomával kapcsolatban pedig az 1554-es vizitációban azt írták, hogy plébánosa, a paraszti módon élő, előbb már említett János híján volt a jószívűségnek (*nullius bonitatis*), mindig a kereskedés foglalkoztatta, és elfutott a vizitátor elől.¹⁵ A plébánia elhanyagolt volt, temető nem tartozott hozzá.¹⁶ A többek közt Both György birtokában lévő Szentmiklósban 1550-ben még volt,¹⁷ 1554-ben pedig – mivel az elmúlt időben két plébánosa is meghalt és a plébánia javait Szentgyörgy várához foglalták le – már nem volt plébános, és a lakosság – ami kiabálva és káromkodva farkasoknak nevezte a vizitátorokat – között a lutheránus hit terjedt.¹⁸ Templomát a század második felében palánkvárként használták,

¹² MOLNÁR, 1998. 71. Lásd még: ETE V. 479–480. (456. sz.).

¹³ KENYERES, 2017a. 307–308.

¹⁴ Ezekről: VÁNDOR, 1994. 267–271., SZÁRAZ, 2011. 27–32.

¹⁵ Ennek kapcsán felmerült, hogy lutheránus hitre tért a plébános. TOMISA, 2002. 327.

¹⁶ VÁNDOR, 1994. 269. „Joannes plebanus de Pamlim.” ETE V. 460., PFEIFFER, 1947. 27.

¹⁷ „Michael plebanus de Zenthmyklos.” ETE V. 460. (A felsorolás egy másik Szentmiklóst is megnevez, ám valószínűleg ez az adat vonatkozik a mai Miklósfára, mivel ez található közvetlenül Kanizsa mellett.)

¹⁸ „...adeo regio illa per luteranos infecta est”. PFEIFFER, 1947. 28., BILKEI, 2017. 107.

s emiatt a legtöbb 16–17. századi metszeten még ábrázolták.¹⁹ A mindszent-(bille-)i egyházzól 1550-ben megjegyezték, hogy üresen állt, 1554-ben pedig azt írták, hogy huszonnégy éve nincs benne plébános, a feladatkörét a kanizsai plébános látta el, és jövedelmeit is ő szedte be.²⁰ Bagolán már a 13. században állt a Szent Kozma és Damján tiszteletére emelt templom.²¹ 1550-ben, majd 1554-ben sem volt plébánosa, ezért az itteni nemesek birtokolták a plébánia javait. A hívek szükség esetén a szomszédos plébániához fordultak.²² Andon 1550-ben és 1554-ben is Dénes plébános szolgált.²³ Récsén 1550-ben György plébános működött, akiről tudjuk, hogy 1554-ben felesége volt, nem viselt tonzúrát, ezt látva meg is nyírta a vizitátor, aki megjegyezte, hogy szalonlát tart a templomban, és a temető is elpusztult.²⁴ A süllői plébániával kapcsolatban 1554-ben megjegyezték, hogy évek óta üres, az egyház javait a nemesek bírták, akikkel nem tudott a vizitátor találkozni.²⁵

Emellett – még ha befolyásukra közvetlen forrásunk nincs – figyelembe kell venni a tágabb földrajzi környezet hatását is. Kanizsa a Velencebe tartó kereskedelmi útvonalak egyik állomása volt, így a környező főúri udvarokon – mint például Lendva – kívül a várossal összeköttetésben álló, a protestánsok központjainak számító Kálmáncsehi és Tolna mezőváros is hatással lehetett az új hitértelmezés kanizsai terjedésére.²⁶

Bár a tágabb környék egyéb templomait és kolostorait (például Móríchely, Újudvar) e helyen nem áll módomban bemutatni, mégis fontosnak tartom kiemelni, hogy a Kanizsa környéki egyházak története korán sincs megfelelően feltárva. Jó példa erre a várostól délre található Surd település esete. A szakirodalom nem említi középkori egyházát, a később jelentős lutheránus községgé váló falu első templomáról azt olvashatjuk, hogy 1600 körül épülhetett, s az evangélikusoké volt.²⁷ Azonban a források arról tanúskodnak, hogy még jóval az új hitértelmezés megjelenése előtt, már a 15–16. században katolikus plébánia működött Surdon.²⁸

¹⁹ TOLNAI, 2011. 127., VÁNDOR, 2017. 169.

²⁰ PFEIFFER, 1947. 28., ETE V. 460.

²¹ VÁNDOR, 1994. 268.

²² PFEIFFER, 1947. 28., ETE V. 460.

²³ PFEIFFER, 1947. 29., ETE V. 460.

²⁴ PFEIFFER, 1947. 29., ETE V. 460. („cemeteryum dissipatum”).

²⁵ PFEIFFER, 1947. 29.

²⁶ VÁNDOR, 1994. 292., Lendváról: NÉMETH, 2001. 98–100., BILKEI, 2017. 108–109.

²⁷ SZALÓKY, 1897. passim., PAYR, 1924. 476., MESTERHÁZY, 1932. passim., JÁNI, 2004. 239., A reformációtól – napjainkig, 418.

²⁸ Például 1454-ben többek közt a surdi plébánosnak küldenek levelet (DL 38706.), 1542-ben pedig Miklós surdi plébánosról jegyezték fel, hogy 35 dénár volt az adója. ETE IV. 141.

A kanizsai plébánia

Ilyen egyházi viszonyok között működött a 16. században a kanizsai plébánia. A szepetneki esperesi kerülethez tartozó, 1257 óta adatolható plébánia patrociniuma Szent Margit volt, s a középkor folyamán többször találkozunk plébánosa említésével.²⁹ Pontos lokalizálása Vándor László jóvoltából nemrég történt meg, melynek során kiderült, hogy a mai Magyar utca mentén állt az épület.³⁰ Kegyura a Kanizsaiak után Nádasdy Tamás volt. Egy urbárium szerint 1542-ben a plébános két portával is rendelkezett a városban,³¹ 1549-ben pedig Újudvaron a kanizsai plébános molnára, Gelsealja Szigetén és Fityeházán pedig a kanizsai plébános adózott egy-egy porta után.³² 1550-ből azt is tudjuk, hogy Miklósnak hívták az akkori plébánost,³³ 1554-ben pedig Demeter töltötte be e hivatalt.³⁴ A zalai főesperesség 1554-es kánoni vizitációja már jól mutatja a plébánia válságos helyzetét, valamint a plébános és az őt segítő káplán megkérdőjelezhető viselkedését: „Demeter plébános öreg, fiatal felesége van, mindenkit két szín alatt áldoztat. Ő is és a káplánja is karing nélkül, csengettyű és minden tisztelet nélkül, zsebben viszik a szentséget a betegekhez. A plébános nem volt jelen, nem tudtam figyelmeztetni, hogy javuljon meg. A templom tetőzet és temető nélkül. Kegyúr Nádasdy nagyságos úr”.³⁵ Demeter a kanizsai plébániáján kívül Mindszentet is ellátta.³⁶ Ezt követően 1562-ből van új adatunk, amikor Csányi Ákos azt írta Nádasdynak, hogy „gonosz élete miatt” elüldözte a kanizsai plébánost.³⁷ A levelet kiadó Óze Sándor arra kö-

²⁹ VÁNDOR, 1994. 227., 259., VÁNDOR, 2017. 170. Például 1443-ban Benedek („Benedictus plebanus de eadem [Kanisa – K. V.] canonicus Wesprimiensis”, DL 13752.), 1452–53-ból Márton („Martinum plebanum de Kanisa”, DL 14555., „Martinus de Kanisa”, DL 14548., „Martini de Canysa”, DL 14698.), és 1453-ban Máté („Matheo, canonico et decano ecclesie Budensis, artium facultatis magistro de Kanisa”, DL 14771.) volt a kanizsai plébános.

³⁰ VÁNDOR, 2017. 170.

³¹ ETE IV. 147.

³² ETE V. 257–258.

³³ VÁNDOR, 1994. 291. MNL OL E 150 19/41. 1550. Plébániák lajstroma., ETE V. 460. („Nicolaus plebanus de Kanysa.”)

³⁴ VÁNDOR, 1994. 259., 291.

³⁵ TOMISA, 2002. 29. Az eredeti szöveg: „Demetrius plebanus senex, uxorem duxit iuvencam, communicat sub utraque specie, capellanus quoque sine epitogio et campana, absque honore sacramentum in sinu defert ad infirmum, non aderat plebanus, nec potuisssem admonere, ut corrigeretur, ecclesia sine tectura et cemeterio. Patronus m(agnificus) d(ominus) Nadosdi.” Kiadva: PFEIFFER, 1947. 28. Vándor László – hibásan – a következő módon fordította a forrást: „Idős, fiatal vett feleségül, két szín alatt áldozik, a káplán is karing és harang(-ozás) és külső tiszteletadás nélkül viszi a szentséget a betegekhez, nem tudja rászánni magát a plébános, hogy megjavuljon, a templom és a cinterem fedél nélkül”. VÁNDOR, 1994. 291., ezt átveszi NÉMETH, 2001. 98.

³⁶ PFEIFFER, 1947. 28.

³⁷ ÓZE, 1997. 20. Sajnos azt nem tudjuk eldönteni, hogy ez a személy még Demeter plébános lehetett-e.

vetkeztetett, hogy ezzel a tettel fejeződött be Kanizsa protestáns reformációja, ami így 1557 és 1562 között zajlott le.³⁸

Ugyanakkor 1564-ben még találkozunk két forrásban, egy összeírásban³⁹ és egy kanizsai instrukcióban⁴⁰ a plébános említésével. Egy 1567-es urbáriumban már ezt olvashatjuk a Kanizsa részét képező Szombathely birtokkal kapcsolatban: „haec platea fuit plebani Kanysiensis”,⁴¹ ám ez nem a plébánia, hanem inkább a birtok pusztulására utalhat, hiszen ugyanezen évben egy másik urbáriumban azt olvashatjuk, hogy „prescripti sex coloni ad parochum sive plebanum pertinent oppidi Kanysa”.⁴² Utolsó forrásként 1568. február 18-án ezt írja a Pelérdi Ádám által összeállított urbárium: „alie sessiones ad ecclesiam et plebanum spectantes per parochum possidentur”.⁴³ Tehát Óze állításával ellentétben az 1560-as évek második felében a plébánia nagy valószínűséggel még működött, és vagy az évtized végén, vagy pedig – ahogy Vándor László feltételezi – csak az 1570-es évek elején szűnhetett meg.⁴⁴ Az épület maradványait valószínűleg tovább használták, és feltehetően a plébániatemplom tornyából kialakított őrtornyot fedezzük fel az 1601-es ostrom ábrázolásán is.⁴⁵ Dénes és az esetlegesen őt követő plébános(ok) hitét, az új tanokkal rokonszenvező magatartását e források alapján nem lehet pontosan megítélni, annyit feltételezhetünk csupán, hogy a középkori plébániai struktúra az 1560–70-es évekig még fennállt.

A ferences kolostor

A szakirodalom régi, sokat boncolgatott témája a ferences rend és a protestáns reformáció kapcsolata.⁴⁶ Bár Kanizsa tekintetében e kérdéskörben nem rendelkezünk konkrét forrással, mégis érdemes a kolostor történetét alaposan körüljárni, ugyanis a plébánia mellett ez volt a legfontosabb egyházi intézmény Kanizsán.

³⁸ ÓZE, 2005. 68–69., ÓZE, 1997. 20.

³⁹ Az összeírásban felsorolják a kanizsai plébános helyi jobbágyait: „Lobbagiones plebani Kanisien[sis] in Kanisa: Andreas Magiar, Emericus Bwdai, Matheus Baranyay, Thomas Zenthe, Paulus Zantho, Nicolaus Palffy, Petrus Thot, Thomas ibid[em], Steephanus Prybek”. Ezen kívül Fityeházán is voltak jobbágyai. MNL OL E 156-a. Fasc. 27. No. 56. p. 12–13.

⁴⁰ „Az waar myweys ew dolgok mykor rea hyrdethyk, de nem chak ew magok, hanem mind zabadosok mond plebanwssok jobaghy...” MÜLLER, 1972. 39. (Müller a szöveg egy részét kihagyta.), Kiadva: SZAMOTA, 1894. Eredeti: MNL OL E 185 Fasc. XVII. No. 57. p. 4.

⁴¹ SZAKÁLY, 1992. 27., MNL OL E 156-a. Fasc. 27. No. 59/b. p. 4.

⁴² MNL OL E 156-a. Fasc. 29. No. 9.

⁴³ SZAKÁLY, 1992. 27., MNL OL E 156-a. Fasc. 27. No. 60. p. 2.

⁴⁴ VÁNDOR, 1994. 337.

⁴⁵ VÁNDOR, 2017. 169.

⁴⁶ Például ÓZE, 2005. 115.

A mariánus rendtartomány pécsi őrségéhez tartozó,⁴⁷ Mennybevitett Boldogságos Szűz égi védelme alatt álló ferences kolostort a már említett Szűz Mária-templom mellé Kanizsai János alapította, és 1423-ban kapta meg hozzá V. Márton pápa jóváhagyását. Fontosságát jól mutatja, hogy 1436-ban itt tartották meg a rend közgyűlését. 1484-ben Kanizsai Miklós hét évre szóló búcsúengedélyt szerzett a kolostornak, de egy évre rá a pápa visszavonta az engedélyt. A kolostor a város északkeleti részén, a Buda felől jövő királyi út mellett helyezkedett el, és egy gótikus templomból és az ahhoz délről csatlakozó kolostor-épületből állt.⁴⁸

A szakirodalomban egymásnak ellentmondó vélemények találhatók a ferencesek távozásával kapcsolatban. Halis István és P. Takács Ince, valamint Pfeiffer János műve szerint 1600-ig, a település török kézre kerüléséig éltek itt ferencesek sőt, talán a 17. században is Kanizsán maradtak a barátok.⁴⁹ Ezzel szemben a szakirodalom másik része szerint a kanizsai ferences élet valamikor a 16. század első felében megszűnt: Karácsonyi János művében egyszer 1556-ra, majd Szigetvár elfoglalásához kötve 1566-ra, végül az utolsó ismert adatot említve 1533-ra, Hervay Ferenc – valószínűleg Karácsonyi alapján – 1556-ra teszi ezt az időpontot. F. Romhányi Beatrix szerint 1541-ben szűnt meg a kolostori élet Kanizsán. Vándor László és Németh József – szintén Karácsonyit alapul véve – azt állapítja meg, hogy 1533-ból származik utolsó ismert adat.⁵⁰

1531 februárjában a rendház mindenesetre még képviselteti magát a rendi gyűlésen.⁵¹ Forrásszinten azonban utoljára 1533-ban ragadható meg az intézmény, mikor is Terebezdi Jánost rendelték ide guardiánnak.⁵² Ezt követően már csak azt tudjuk, hogy egy 1564-es instrukció is csak egy olyan földet említ, amely egykor a kolostorhoz tartozott.⁵³ A kolostorral kapcsolatos utolsó adat különösen érdekes, ugyanis egy 1567-es urbáriumban a „szerzetesek földje” van megnevezve.⁵⁴ Valószínűsíthető, hogy az elnevezés mögött nincs működő szerzetesi közösség, pusztán – ahogy évszázadokon át a dűlőneveknél szokás volt – az adott földterület a nevében hordozta régi tulajdonosainak emlékét.

⁴⁷ SZABÓ, 1921. 73., KARÁCSONYI, 1923. 50., 90., 93.

⁴⁸ VÁNDOR, 2017. 169–171. Az ásatásról: SZÁRAZ, 2011. 21–24.

⁴⁹ HALIS, 1899. 15., TAKÁCS–PFEIFFER, 2001. I. 109. Kostyán László és Horváth György szerint: „A pestisjárvány következtében a ferencesek 1486-ban, 1510-ben és 1545-ben – elsősorban önfeláldozó munkájuk következtében – mind kihaltak.” HORVÁTH–KOSTYÁN, 1992. 23.

⁵⁰ KARÁCSONYI, 1923. 100., 105., 119., HERVAY, 1984. 190., VÁNDOR, 1994. 260., F. ROMHÁNYI, 2000. Kanizsa 1. szócikk, NÉMETH, 2001. 98.

⁵¹ KARÁCSONYI, 1923. 90.

⁵² KARÁCSONYI, 1923. 98., 119., VÁNDOR, 1994. 291. 1550. jún. 25-én már a pozsonyi ferences kolostorban találjuk. ETE V. 370–371. (341. sz.).

⁵³ VÁNDOR, 1994. 275. MNL OL E 156-a. Fasc. 27. No. 56. p. 12. A „Deserte” címszó alatt: „Item terre que pertinebant ad monasterium sunt iugers decem.”

⁵⁴ „Item terre mon[a]chorum iugera – 21.” MNL OL E 156-a. Fasc. 29. No. 9. p. 3.

A kolostori élet megszűnésének pontos dátumát és okát máig nem tudjuk. Vándor László szerint ez az 1532-es török hadjáratral függ össze, amikor is I. Szulejmán szultán hadai Kőszeg felé menve átvonultak Kanizsán. A kolostor ekkor szenvedett olyan károkat, amely után már nem folytatódott a szerzetesi élet a falai között.⁵⁵ Mindezt azért nem tartjuk valószínűnek, mert ha 1532-ben ilyen súlyos károk érték volna a kolostort, valószínűleg egy év múlva nem neveztek volna ki új guardiánt, valamint nem ábrázolnák a kolostor és a templom épületét sem a század végén készült metszeteken.⁵⁶

A korabeli magyar analógiákat tekintve azon is elgondolkodhatunk, hogy a kanizsai ferences kolostori élet megszűnése az esetleges török támadások mellett nem a protestáns reformáció terjedése miatt következett be, hanem sokkal inkább a koldulórendek funkcióvesztésének és országszerte tapasztalható visszaszorulásának az eredménye volt. Mindez pedig – többek közt – az új szerzetesi ideál megjelenésével függ össze, amelynek a ferencesekhez képest sokkal jobban megfeleltek a királyságban is megjelenő nemrég alapított jezsuiták.⁵⁷ Bár az obszerváns reform következtében bizonyos rendházak – például Gyöngyöső és Szeged – szerepe a korszakban is meghatározó maradt, a kanizsai kolostori élet nagy valószínűséggel az 1530-as években megszűnt. Valószínűleg ez nem hozta magával a kolostorhoz tartozó templom felszámolását is.

További templomok, kápolnák, ispotály Kanizsán

A plébánia és a kolostor mellett több, az egyházhoz kötődő intézmény is működött Kanizsán. A már bemutatott plébániatemplom mellé Kanizsai Miklós tárnokmester új templomot építtetett Szűz Mária tiszteletére, amelyhez 1374-ben búcsúengedélyt is szerzett XI. Gergely pápától.⁵⁸ Valószínűleg e templomhoz építették hozzá a később bemutatandó ferences kolostort.

Egy 1580–1590-es években kelt Kanizsa várát és a várost ábrázoló alaprajzon találunk egy L-alakú épületet, amit magyar templom és hadszertár néven jelölnek.⁵⁹ Méri István vetette fel, hogy a templomnak a hadszertárral való összekapcsolásának egyértelmű jelentése van: a templomot – mint erre statikailag alkalmas épületet – a hadi felszerelés tárolására használták, tehát már nem folyt benne istentisztelet.⁶⁰ Mivel az épület Belső – a palánkkal körülvett –

⁵⁵ VÁNDOR, 2017. 164. Halis általa is ellenőrzésre szoruló adata szerint a ferencesek templomát még 1587-ben is használták. HALIS, 1899. 14.

⁵⁶ VÁNDOR, 2017. 184.

⁵⁷ SIPTÁR, 2017. 233–251. A jezsuiták a 17. században már kulcsszerepet játszottak Kanizsa és környékének pasztorációjában: KANÁSZ, 2014. 59–63.

⁵⁸ VÁNDOR, 1994. 259., MREV II. 238.

⁵⁹ MÉRI, 1988. 43., VÁNDOR, 1994. 311.

⁶⁰ MÉRI, 1988. 48.

Kanizsán található, valószínűleg a 16. században emelhatték, de azon kívül, hogy a magyarok használták, nincs róla további információk.

A várkápólnáról először egy 1423-as forrás tesz említést.⁶¹ Méri István a helyét régészeti bizonyítékok alapján nagy valószínűséggel lokalizálta.⁶² 1554-ben Péter gelsei plébánosról jegyzték fel, hogy Kanizsa várába hívatván két szín alatt áldoztatott.⁶³ Valószínűleg ez is a kápolnában történhetett. Végül a vár 1566-os leltára is többször megemlíti e helyiséget.⁶⁴

A városban és a környékén több kápolna létezéséről is tudunk, ám csak kettőről van a korszakban pontosabb információk. Vándor László szerint valószínű, hogy a sok metszeten megörökített, 1402-ben alapított⁶⁵ kör alakú Szent Miklós-kápolnában temették el Thury György kapitányt.⁶⁶ Az épületet a törökök nem bántották, a vár visszafoglalásakor a keresztény csapatok rombolták le.⁶⁷ A mai Kiskanizsa területén, a Pivári utca területén állt a középkori Től település Szent Bertalan-kápolnája. Erről az épületről a korszakban csak képi forrásaink vannak, ugyanis – a szentmiklósi templomhoz és a Szent Miklós-kápolnához hasonlóan – rendszeresen feltűnik a korabeli metszeteken, valamint szerepel Pietro Ferrabosco olasz hadmérnök egyik tervrajzán is.⁶⁸ Innen tudjuk, hogy a kápolna kelet felé tájolt, kereszthajós épület volt.

Az ispotály működését 1481-től tudjuk adatolni. Ekkor Gergely mester volt az intézmény rektora.⁶⁹ Megszűnésének okát és időpontját nem ismerjük. 1567-ben még említenek a település urbáriumában a város határában ispotályi földeket, de – hasonlóan a kolostorhoz – itt sem tudjuk, működő intézményt rejt-e a megnevezés.⁷⁰

⁶¹ „capella est situata in castro Kanisa” – DL 11371.

⁶² MÉRI, 1988. 23.

⁶³ PFEIFFER, 1947. 27.

⁶⁴ MÉRI, 1988. 76., VÁNDOR, 1994. 286–287.

⁶⁵ Ekkor IX. Bonifác pápa búcsút engedélyezett számára. MREV II. 338.

⁶⁶ Az 1601. évi ostrom leírásakor így írt róla Istvánffy és Zeiler: „napkelet felől, azmely kerekded formájú, pusztá szentegyházhoz közel, melyben az híres-neves vitéz és kapitány, Thury György temettetett.” Istvánffy I/3. 375–376., „Ferdinánd főherceg nagy előkészületeket téve a tábornok keletre egy elpusztult kerek templom közelében ütötte fel, amelyben Thury György, egy híres katona és ezredes van eltemetve.” ZEILER, 1997. 49.

⁶⁷ VÁNDOR, 1994. 303., 367. Vándor újabban felvetette, hogy e kápolna a mai Inkey-kápolna környékén lehetett. VÁNDOR, 2017. 170. Van olyan nézet is, miszerint e kápolna inkább a szentmiklósi (miklósfai) egyházzal lehet azonos, (KÉRINGER, 2006. 299., DEÁK-VARGA, 2016. 15.), ám e feltevést nem tartom valószínűnek.

⁶⁸ VÁNDOR, 1994. 259., 268., 307. Banfi Florio tévesen ezt egy várbéli templommal azonosította. BANFI, 1940. 147.

⁶⁹ VÁNDOR, 1994. 259., DL 18504. („magistrem Gregorium rectorem [...] hospitalis de prefata Kanysa.”)

⁷⁰ „In tercio loco penes hospitale sunt iugera – 52.” MNL OLE 156-a. Fasc. 29. No. 9. p. 2., „Item terre hospitales deserte sunt iugera – 102.” Uo. p. 3., SZAKÁLY, 1992. 21., Vándor tévesen ezt az időpontot 1568-ra teszi. VÁNDOR, 1994. 292., 298.

A protestáns reformáció megjelenése és elterjedése Kanizsán

A hitújítás kanizsai megjelenésének alapját a földesúr családjának, azaz Nádasdy Tamásnak és Kanizsai Orsolyának⁷¹ vallásosságában kell keresnünk.⁷² A nádor hitét, felekezetét eldönteni – főleg a felekezetszerveződés e korai stádiumában – lehetetlen feladatnak tűnik.⁷³ Jó kapcsolatot ápolt az esztergomi érsekkel, a váradi püspök emberével áldatta meg a fiát, Ferencet, és feleségének 1560-ban arról írt, hogy a pápa követe közölte az egyházfő üzenetét, miszerint tudja jól, hogy Nádasdy nem „Luther”.⁷⁴ Áruklodó továbbá, hogy 1548-ban Várdai Pál hitszónok küldése miatt levelezett Kanizsai Orsolyával.⁷⁵ A nádor és családja emellett pártolta az új vallási tanok hirdetőit is, és sárvári udvara a korai reformáció egyik központjaként funkcionált. Az 1530-as években, feltehetően 1540-ig feleségével Kanizsán lakott, s valószínűleg Sárvár helyett itt találkozott kétszer Sylvester Jánossal is.⁷⁶ Támogatta Dévai Bíró Mátyást,⁷⁷ kapott levelet Melanchthontól, illetve Sárváron nyomdát is alapított.⁷⁸

A protestáns reformációt pártoló tevékenysége familiárisai között is követőkre talált. Legékezebb példája ennek az, hogy Kanizsa várának prefektusa, Terjék Tamás és Nádasdy Kanizsán gyakran időző egyik legfontosabb embere,

⁷¹ A családról: REISZIG, 1941., VÁNDOR, 1994. Kanizsai Orsolya életrajzát már a század elején megírta Payr Sándor. E felekezeti elfogult mű értékítéletét jól szemlélteti e mondat: „Ezt a főnemesi vérből származott első protestáns nádorasszonyt, a ki minden ízében nő, magyar és nemes volt, ime méltán állíthatjuk ismert nevű nőrokona, Kanizsai Dorottya, a lelkes honleány mellé.” PAYR, 1908. 30. Új életrajza: PÉTER, 1997., valamint PÉTER, 2003. A Kanizsai család korabeli tagjainak vallásosságát még jobban árnyalják azok a források, amelyekből – főleg Orsolya rokona és gyámja, Kanizsai Dorottya által tett – több kegyes adományról van tudomásunk. Fontos megemlíteni, hogy Kanizsai János 1521-ben, valamint Orsolya édesapja, Kanizsai László 1525 tavaszán Lorettóba és Rómába berándokoltak. Ezen kívül Lászlót 1521-ben Tolnai Máté feleségével és gyermekeivel felvette a benzés rend konfraternitásába. CSUKOVITS, 1994. 24–25., CSUKOVITS, 2003. 51., 104., 149., KELÉNYI, 2012a. 508–509., KELÉNYI, 2012b. 453., NEMES, 2015. 495.

⁷² A házasságkötésük kapcsán mindenképpen említést érdemel Thurzó Elek 1532-es tréfás eljegyzési gratulációja, melyben azt írja Nádasdyról, hogy „római és egyházi férfiból lutheránus lett”. ERDÉLYI, 2005. 379. Fontos kiemelni, hogy itt nem Nádasdy vallásosságáról van szó. Bővebben: CSEPREGI, 2013. 215–216.

⁷³ BESSENYEI, 2005. 34–35. Ez – különösen a korai években – több korabeli főúrnál, például Zrínyi Miklósnál és Hans von Weispriachnál is így van: VARGA, é.n. 46., 50., 62., CSERMELYI, 2018.

⁷⁴ KÁROLYI–SZALAY, 1882. 60–61., „Szerelmes Orsikám...” 133., 264. Eredeti: MNL OL E 185 – Nádasdy Tamás – Nádasdy Tamásné No. 111.

⁷⁵ ETE V. 6. (9. sz.).

⁷⁶ PÉTER, 1995. 57–58. Sylvesterrel kapcsolatban is azt látjuk, hogy Nádasdyhoz hasonlóan nem egyszerű elhelyezni őt a konfesszionalizáció e korai szakaszában egy-egy felekezet mellett. Jó példa erre, hogy 1527-ben mariológiai művet írt, az 1540-es években pedig a pápát, mint „legszentebb atyánkat” hívta. KISS FARKAS, 2017. 334. Emellett leveleiben a lutheri formulákat egyszer sem alkalmazta. CSEPREGI, 2013. 50.

⁷⁷ Dévai Bíró Mátyás levelei Nádasdy Tamásnak: ETE III. 109–111. (128., 129. sz.).

⁷⁸ CZENTHE, 1997. 19–25., SZAKÁLY, 1999. 88., PÉTER, 2013. 113.

Csányi Ákos is rokonszenvezett az új tanokkal, ugyanakkor Csányi a papokat ért atrocitások ellen is fellépett.⁷⁹ Több kanizsai származású férfi ment Wittenbergbe tanulni. Az 1530–1550-es évek matrikuláiban jelenik meg Háshágyi Ferenc, akinek az édesapja Háshágyi Dénes Kanizsai Orsolya keresztaapja és gyámja volt, valamint az őt követő Kanizsai György neve is. Háshágyi 1536-ban, Kanizsai pedig 1553-ban tanult Wittenbergben.⁸⁰

Ebben a környezetben tűntek fel Kanizsán az első protestáns prédikátorok. A legelső forrásunk 1544-ből származik. Az *Egyiptomból kijövetelének Izraelnek* című műben ezt olvashatjuk: „Ez éneket Kanizsának várában Szeremlyéni Mihál pap bánatjában Az zsidókról minap szerzé éneken Tizenöt száz negyvennégy esztendőben.”⁸¹ Szeremlyéni Mihály személyében lutheránus lelkész működött Kanizsán. Nem ismert, hogy pontosan meddig szolgált a településen, csupán annyit tudunk, hogy 1551-ben Rábahídvégre, majd Sopronba került.⁸² 1550. március 16-án keletkezett a következő ide vonatkozó forrás, amikor Terjék Tamás Kálmáncsehi protestáns papját, Szegedi Mátét ajánlotta Nádasdy Tamás figyelmébe.⁸³ 1558-ban így írt Zele Nádasdynak: „Én még a pápa kosztján vagyok, de az uraim (ti. a parancsnoksága alá rendelt katonák – KV) már nem hajlandók a mártíromságra”.⁸⁴

1559-ben Nádasdy egyik prédikátor jobbágya, Márton deák jelent meg Csányinál, s ajánlotta fel szolgálatait.⁸⁵ 1562-ben pedig egy Csurgóra menő ismeretlen prédikátor került Zele Jakab támogatásával Kanizsára.⁸⁶ 1574-ben a boroszlói születésű Hosius János működött Kanizsán prédikátorként.⁸⁷ Kielman András kapitánynak (1577–1580) pedig megengedték, hogy két német prédikátort vigyen Kanizsára, mivel a magyar vitélő rendnek is van ott prédikátora.⁸⁸ 1580–1582 között a faciánus Hohenberg Farkas volt kanizsai lelkész, s ilyen minősítésben írt alá egy faciánus kiadványt.⁸⁹ 1585 táján itt

⁷⁹ 1554-ben a *Canonica Visitatio* így írt róla: „Achatius Csani patronus modernus, honores sacerdotes habent coram illo.” PFEIFFER, 1947. 30., ÓZE, 2005. 68., BILKEI, 2017. 107., 110. Életpályája: BILKEI, 1993.

⁸⁰ BILKEI, 2017. 105. A családról: BILKEI, 2013.

⁸¹ SZILÁDY, 1880. 243., NÉMETH, 1979. 91.

⁸² ELEM 1/3. 288. Zoványi Jenő szerint „papja volt Nagykanizsa várának és bizonyára a városnak is” (ZOVÁNYI, 1977. 599.), ám erre nézve nincs konkrét adatunk.

⁸³ ETE V. 311–312. (285. sz.). Óze Szigeti Mátéként ismeri. ÓZE, 2005. 66.

⁸⁴ VARGA J., 2003. 123. Ez a forrás azért különösen érdekes, mert 1554-ben arról hallunk, hogy éppen Zele foglalta el a szentmihályi plébánia javait. PFEIFFER, 1947. 25.

⁸⁵ ÓZE, 1996. 139.

⁸⁶ ÓZE, 1996. 351.

⁸⁷ PAYR, 1924. 288. Főnyad tévesen Jakabként nevezi meg (FŐNYAD, 1991. 4.), amit Vándor és Jáni is átvesz. VÁNDOR, 1994. 337., JÁNI, 2004. 25. Sok időt nem töltött Kanizsán, ugyanis 1573-ban Komáromban, 1575-ben pedig már Hernalsban tevékenykedett. ELEM 1/1. 717.

⁸⁸ TAKÁTS, 1927. 458., VÁNDOR, 1994. 320.

⁸⁹ ELEM 1/1. 703., PAYR, 1916. 27.

született továbbá lutheránus szülőktől a későbbi híres református püspök, Kanizsai Pálfi János.⁹⁰ Végül utolsó forrásként egy 1599. évi adójegyzék szerint a kanizsai lutheránus lelkész 2 forint adót fizetett.⁹¹

Eme adatokból arra következtethetünk, hogy legkésőbb az 1540-es évektől kezdve egészen a század végéig rendszeres protestáns, ezen belül is lutheránus felekezetű közösség élt Kanizsán, amely mellett külön német és magyar prédikátor működött.⁹²

1599-et követően viszont több mint kétszáz évig teljesen eltűnik a forrásainkból a kanizsai protestáns népesség. Ennek okát viszonylag sommásan magyarázza a szakirodalom jó része. Payr Sándor szerint „az ellenreformáció erősebb megindulásával Rudolf korában itt is megszűnt az evang. vallásgyakorlat”.⁹³ Barbarits Lajos így zárta le a korszakot: „Az ellenreformáció korszakában azután (1599 után – KV) Nagykanizsán is megszűnt az evangélikus vallásgyakorlat.”⁹⁴ Fónyad Pál szerint „II. Rudolf uralkodása alatt (1572–1611) – az ellenreformáció következtében – megszűnt [!] minden evangéliumi vonatkozás. Az 1800-as évek első feléig semmiféle adatot nem találunk arra nézve, hogy lett volna szervezett evangélikus gyülekezet”.⁹⁵ Jáni János mindezekon túllépve azt írja, hogy „a török 1600-ban foglalta el a várost, de az ezt követő közel kilencven éves megszállás és hadakozás idején is volt evangélikus gyülekezet a városban és a kanizsai vilajethez tartozó településeken.” Mindezen csak a török kiűzése változtatott, mikor is „az ellenreformáció nyílt teret kapott Kanizsán is”.⁹⁶

Hova tűntek a protestánsok Kanizsáról? A kérdésre nem lehet a fenti, forrásokkal alá nem támasztott, általánosító módon magyarázatot adni. Kanizsát 1600-ban elfoglalta a török, és az 1601-es sikertelen keresztény ostrom után 1690-ig török fennhatóság alatt állt.⁹⁷ Így a 17. században kilencven éven át nem érhetette el a császári-királyi udvar akarata a várbeli lakosokat, sőt, a Hódolt-ság részeként ők talán még védelmet is remélhettek volna. A kérdés nyitját tehát máshol kell keresni, mégpedig a mindezidáig nem tárgyalt végvári katonaság jelenlétében.

⁹⁰ PAYR, 1924. 435.

⁹¹ Magy. prot. egyh. adattár 105.

⁹² Ebben lehetséges, hogy szerepet játszott a kanizsai katonaság két nácíója között fennálló feszült viszony.

⁹³ PAYR, 1924. 436.

⁹⁴ BARBARITS, 1929., 246., 249.

⁹⁵ FÓNYAD, 1991.

⁹⁶ JÁNI, 2004. 175., valamint: A reformációtól – napjainkig, 385.

⁹⁷ Legújabban: BAGI, 2013. Az ostromról több ismeretlen forrás került elő a PPKE BTK Vestigia Kutatócsoportja jóvoltából a Modenai Állami Levéltárból (Archivio di Stato di Modena), amelyet Szovák Mártonnal és Huszthy Bálinttal a közeljövőben tervezünk kiadni. HUSZTHY–KANÁSZ–SZOVÁK, 2018.

A kanizsai végvári katonaság és a hitújítás

A 16. század előrehaladtával fokozatosan értékelődik fel Kanizsa védelmi és hadászati funkciója. 1546-ból ismerjük a település körül dúló első török portyát. A 16. század közepétől, s különösképpen Szigetvár 1566-os elvesztésétől kezdve Kanizsának egyre fontosabb feladatot kellett ellátni: a Dráva és a Balaton közti terület legerősebb váraként a mögötte lévő osztrák és magyar régió védelmét. Így lett Kanizsa a Haditanács által szervezett új végvidéki főkapitányság központja.⁹⁸ Ezt a feladatot azonban a Nádasdy, majd halála után Kanizsai Orsolya kezében lévő vár és uradalma egyre kevésbé tudta megoldani, ugyanis nem álltak rendelkezésre a megfelelő anyagi feltételek. Ez világosan látszik a német és magyar katonaság, valamint a vár rossz állapotából.⁹⁹ A helyzet Kanizsa 1568-as királyi tulajdonba kerülésétől kezdve változott meg.¹⁰⁰ Egyrészt ez eddigieknél komolyabb erődítési munkálatok kezdődtek, másrészt a katonaság létszáma megemelkedett.¹⁰¹ Ez a létszám Thury György kapitánysága alatt papíron 400 huszárból, 400 hajdúból és 300 német puskásból állt,¹⁰² 1582-ben pedig két zászlóalj német gyalogoson kívül 100 német lovas, 100 lovas puskás, 500 huszár és 400 magyar gyalogos szolgált a várban.¹⁰³ Az igazság azonban az, hogy a hírhedten rossz állapotok és a folyton elmaradozó zsold miatt a katonák száma ennek a töredékét sem érte el, 1574-ben például a 400 huszárból a fizetőmesterek csak 16-ot találtak az erődítményben.¹⁰⁴ A kezdetben jórészt magyar katonaság etnikai összetétele is megváltozott azzal, hogy jelentős számú német katonát rendeltek a vár őrzésére, valamint a katonai tisztségviselők között is több német ajkút találunk. A helybeli forrásokat és a dunántúli analógiákat nézve e német katonák között a reformáció, azon be-

⁹⁸ PÁLFFY, 1996. 196. A várkatonaság megszervezéséről: SZATLÓCZKI, 2016.

⁹⁹ Jó példa erre egy Kanizsai Orsolyát, mint özvegyet nevező datálatlan – tehát 1562 és 1568 közöttre keltezhető – összeírás, ahol a német katonák is szerepelnek. („Praecium victualium ad necessitatem et sustentationem militum Germanorum sub capitaneatu Augustini Rakkel et Joannis Berlen existens, faciunt in simul – flor. 1449 de. 8.”) MNL OL E 156-a. Fasc. 93. No. 67. p. 4.

¹⁰⁰ A vár átvételével kapcsolatban például MNL OL E 21 - 1568. jan. 8., MNL OL E 21 - 1568. febr. 8. – a, MNL OL E 21 - 1568. febr. 2., MNL OL E 21 - 1567. dec. 9. – b.

¹⁰¹ A vár kiépítéséről legújabbban: KELENIK, 2016. 105–109.

¹⁰² 1600-ban, mikor a vár török kézre került, Müller szerint 300 német gyalogos, 100 hajdú és 60 magyar lovas, Bagi szerint pedig 300 magyar és 500 stájer-osztrák katona tartózkodott az erődítményben. MÜLLER, 1972. 60–61.

¹⁰³ KENYERES, 2008. 279. E német katonaságról: SARUSI KISS, 2008. 13–16., 33–35. A katonaság ellátásának megszervezéséről legújabbban: KENYERES, 2017b. A kanizsai katonaság ellátásában nagy szerepet játszottak az egyházi adók is. Így a szepetneki tizedkörzet és s zágrábi káptalan tizedeit is többek közt e célra fordították. KENYERES, 2017a. 313., 315. (A szepetneki tizedről: MNL OL E 21 - 1570. okt. 11. – b.) Az ellátás nehézségét jól szemlélteti az a felmerülő ötlet is, hogy Kanizsát a német lovagrend gondjaira bízzák. A lovagrend végül nem vállalta a feladatot. TURBULY, 1997. 34., 199., ILLÉSY, 1902. 241., 243.

¹⁰⁴ VÁNDOR, 1994. 313.

lül is leginkább a lutheranizmus iránti rokonszenv tapasztalható. Sőt, német lutheránus volt a már említett Kielman András,¹⁰⁵ valamint a várat feladó, régi karintiai katonacsaldából származó Georg Paradeiser is.¹⁰⁶ Mivel a magyar katonaság körében is fellelhetőek voltak az új irányzat követői,¹⁰⁷ így Kanizsa a század végére erősen lutheránus vallású hadinépvel rendelkezett.

Katolikus kapitány – lutheránus katonaság

Nagyszerű, s egyben igen különleges forrást jelentenek a nagykanizsai Thúry György Múzeumban őrzött, báró Haym (Heim) Kristóf alsó-ausztriai kamarai tanácsos kapitányságának időszakáról (1594–1597/78) szóló protokollumkötetek.¹⁰⁸ A Haymhoz fűződő levelezések másolatát őrző három kötet lehetőségét nyújt számunkra, hogy részleteiben mutassuk meg az 1590-es évek Kanizsájának vallási viszonyait.¹⁰⁹

1594 nyarán a német származású Haym Kristófit nevezték ki Kanizsa várának kapitányává.¹¹⁰ Az egykor lutheránus, ám eddigre katolizált katonában már a Kanizsára való készülése közben felmerült az igény, hogy katolikus papokat vigyen magával a többségében lutheránus katonasággal rendelkező végvárba. Így 1594. november 16-án Mátyás főhercegtől két káplán tartására kér fizetséget.¹¹¹ A káplán havi fizetését 16 forintban határozták meg,¹¹² s amihez külön szoba is járt.¹¹³ A már jóval a kapitány előtt megérkező káplánok mellett – mivel Haym elmondása szerint sem templom, sem pedig oltár nem volt Kanizsán, és katolikus liturgiát is régen tartottak – Bécsben nagy összegért oltárt vásárolt és Kanizsára hozta.¹¹⁴ Mivel nem volt megfelelő hely a városban az oltár számára, ezért a várban a lutheránusok által használt szobát szemelte ki

¹⁰⁵ BILKEI, 2017. 107. Takáts István úgy jellemzi őt, hogy „a katonáit nem a harcra, hanem a prédikációra vezette”. VÁNDOR, 1994. 320.

¹⁰⁶ VÁNDOR, 1994. 328., PÁLFFY, 2000. 212., BILKEI, 2017. 107. Paradeiser protestáns vallásossága valószínűleg az 1601-ben, Bécsújhelyen történő lefejezésében is szerepet játszott, ugyanis a bécsi udvar igyekezett protestáns bűnbakot kreálni belőle. PÁLFFY, 1997. 203. Érdekes, hogy ugyanebben az évben Kanizsa sikertelen visszafoglalási kísérlete során az olasz Ercole Torbidi a nehézségekért Ferdinánd főherceg lutheránus hadvezérét hibáztatja. ASMo Cancellaria Ducale. Carteggio Ambasciatori. Ungheria. Busta 4, fasc. 38. No. 4., 6.

¹⁰⁷ A végvári katonaság és a reformáció kapcsolatáról: ŐZE, 2005., CSEPREGI, 2013. 349–359.

¹⁰⁸ TGYM, Okmánytár 72.1.1–3. Mindezekhez Iványi Béla készített részletes leírásokat és fordításokat tartalmazó segédletet.

¹⁰⁹ A történet elejét vázlatosan Kerecsényi Edit és Vándor László közölte. KERECSENYI, 1992., KERECSENYI, 1993., VÁNDOR, 1994. 327. A közös templomhasználat nem példa nélkül álló eset, ugyanezt figyelhetjük meg például Pécsen is. VARGA, 2009. 147.

¹¹⁰ VÁNDOR, 1994. 325.

¹¹¹ TGYM, Okmánytár 72.1.2. 41v.

¹¹² TGYM, Okmánytár 72.1.2. 57v, 78r. Az orvos ezzel ellentétben havi 20 forintot keresett.

¹¹³ TGYM, Okmánytár 72.1.2. 91r.

¹¹⁴ TGYM, Okmánytár 72.1.2. 96v.

e célra. Vasárnaponként itt gyűltek össze a lutheránus német katonák a prédikáció meghallgatására. A szobában csak egy prédikáló szék, valamint egy török kendővel letakart asztal volt.¹¹⁵

Haym 1595 hamvazószerdáján (február 8-án) szeretne volna berendezni a helyiséget. A szoba kulcsa az élelmezési (*proviand*) intézőnél mint fő egyházi férfinél volt, ám arra hivatkozva, hogy nincs Haymnak lakása a várban és még egyébként sem óbester, a kapitány utasítása ellenére sem volt hajlandó kiadni neki. Haym ezért hívatta a mustramestert, Jacob Püchler, aki aggodalma kifejezése mellett átadta a kulcsot, így felállították az oltárt.¹¹⁶ Ezalatt három német zászlóalj legénysége a szobához menve szitkozódva követelte a szoba visszaadását, azzal fenyegetőzve, hogy az oltárt a papokkal együtt kihajítják az ablakon. Haym azonban nem engedett, és a legénységnek a szobába történő erőszakos benyomulását is megakadályozta azzal, hogy a bejárat elé állt. Végül Püchler hívva sikerült csak megegyezni: a főherceg döntéséig reggel 6-tól 8-ig a lutheránus katonák, azt követően pedig a katolikusok használhatták a szobát.¹¹⁷ Ennek hírére a katonaság is lecsillapodott. A szertartás során pedig mintegy ötven ember hamvazkodott. A nyílt zendülés hatására a lutheránus katonaság és Haym is levelet írt Mátyás főherceghez. Haym kérte a főherceget, hogy rója meg a zendülésben résztvevőket, valamint arra, hogy a lutheránusokat – arra hivatkozva, hogy a prédikációkat hétköznaponként egyébként is Lippart kapitány¹¹⁸ városbéli házában tartják – utasítsa, hogy vasárnap a városban és ne a várban gyakorolják a hitüket.

Az ügyet azonban ideiglenesen sem sikerült megfelelően rendezni, amit jól bizonyít Haym következő, február 15-én írt levele. Ebben tudatta a főherceggel, hogy a lutheránus prédikátor (*Lutterisen Predicanter*) pápa-ellenes megjegyzéseket tett a prédikáció során.¹¹⁹ Ennek hatására Haym felszólította a prédikátort, hogy hagyjon fel ezzel, valamint a vasárnapi liturgia korábbi elkezdését is elvárta volna tőle. A prédikátor azonban ellenállt mondván, hogy neki Haym illet nem tilthat meg, és az időpontokról egyébként sem ő dönt. A báró ezért arra kérte a főherceget, hogy a prédikátort a várból Lippart kapitány szállására küldje ki, és az ilyen énekeket és prédikációt tiltsa meg. Végül megjegyezte, hogy ha a prédikátort szélnek eresztené, minden el lenne intézve.¹²⁰

¹¹⁵ TGyM, Okmánytár 72.1.2. 96v, 185r. E ponton felvetődik a kérdés: lehetséges-e, hogy ez a szoba megegyezett a középkori várkápolna helyiségével.

¹¹⁶ TGyM, Okmánytár 72.1.2. 97r.

¹¹⁷ TGyM, Okmánytár 72.1.2. 98v.

¹¹⁸ Lippart Zsigmond német származású tisz, a városban lakó német katonák hadnagya, majd Paradeiser alkapitánya. 1600. szept. 25-én éjjel, a török ostrom során vesztette életét a kanizsai lőporraktár felrobbanásakor. VÁNDOR, 1994. 328–329., 331., BILKEI–TURBULY, 1989. 86., 118., 120.

¹¹⁹ „Erhällt Uns herr bey deinem Wort und stürtz des Bapsthumbs wnd Türggen Mortt.” Azaz „Tarts minket Urunk a magad szaván, dönts le a pápai és török halált.” Ezúton köszönöm Orsós Juliannának a fordítást! TGyM, Okmánytár 72.1.2. 100v.

¹²⁰ TGyM, Okmánytár 72.1.2. 101r.

Haym azonban nem várt választ kapott Mátyástól: a főherceg ugyanis csöppet sem örült a vallási villongásnak, és megfedte a kapitányt, kíméletesebb magatartást követelve tőle.¹²¹ Mátyás február 20-án, Pozsonyból írt a mustramesternek is, melyben közölte, hogy a prédikálás helye nem a várban van, a szobák kiosztása egyébként sem rájuk tartozik, így ezentúl Lippart kapitány szállásán tarthatnak vallásgyakorlatot.¹²² Két nappal később szintén írt Püchlernek, melyben – hivatkozva a pápaság és az egyéb katolikus államok által nyújtott nagy segítségre, valamint a dinasztia vallásosságára – meghagyja, hogy testi büntetés kilátásba helyezése mellett a prédikátornak az ilyen beszédet tiltsa meg, sőt, még a prédikátor lecserelésének lehetőségét is megpendítette. Haymot pedig biztatta, hogy ne erővel, hanem tanult papokkal, barátságos érintkezéssel, valamint katolikus könyvecskék és *tractatusok* szétosztásával próbálkozzon inkább.¹²³

A szoba, úgy tűnik, tényleg a katolikusok kezébe került, ugyanis április 11-én arról értesülünk, hogy Haym szeretné a várban a prédikálásra szánt szobát felújíttatni.¹²⁴ Végül lakást is sikerült a várban szerezni a kapitánynak, és úgy tűnik, elérte azt is, hogy a kápolna mellett egy sekrestyét is berendezzenek, valamint két káplánja egy-egy külön szobát kapjon.¹²⁵ Haym törekvéseinek komolyságát mutatja, hogy a fizetlenség ellenére el tudta érni, hogy káplánokon kívül négy trombitás és öt énekes is részt vegyen a liturgiában.¹²⁶ Mindez – mint láttuk – kiváltotta a német lutheránusok ellenszenvét, ám Haym egy levelében megjegyezte, hogy a katolikus vallásgyakorlat újbóli bevezetésének többen, főleg a magyarok nagyon örültek.¹²⁷

Haym sokáig húzódo leváltásával¹²⁸ azonban minden megváltozott: mikor Püchlert várkapitánnyá tették, a kápolnát kiürítette és visszaadta a lutheránusoknak, a zenészeket pedig elűzte.¹²⁹ A bukott kapitány szerint az eltávolításában a protestánsok fontos szerepet játszottak. Kiemelte, hogy olyan hírek terjednek, miszerint Haym a kanizsai kapitányság megszerzése miatt katolizált, de inkább a hitehagyásáért gályarabságra kellett volna küldeni. Emellett megemlítette, hogy amikor Bécsben járt, Zrínyi György az asztalánál nyilvánosan azt mondta, hogy aki a vallását elhagyta, azt semmire sem becsüli, nem hisz a hűségében sem.¹³⁰ Érdekes, hogy a kapitány a vele szemben való neheztelés legfontosabb okaként katolizálását jelölte meg.

¹²¹ TGyM, Okmánytár 72.1.2. 109r.

¹²² TGyM, Okmánytár 72.1.2. 109v., 185rv.

¹²³ TGyM, Okmánytár 72.1.2. 115rv.

¹²⁴ TGyM, Okmánytár 72.1.2. 135v.

¹²⁵ TGyM, Okmánytár 72.1.1. 2.

¹²⁶ TGyM, Okmánytár 72.1.1. 30.

¹²⁷ TGyM, Okmánytár 72.1.3. 63v.

¹²⁸ VÁNDOR, 1994. 328. Időrendben az utolsó protokollumkönyv 1597-ig részletesen tárgyalja az eseményeket.

¹²⁹ TGyM, Okmánytár 72.1.1. 56.

¹³⁰ TGyM, Okmánytár 72.1.2. 186v–187r.

Egy különös esetről is beszámol Haym: Balázs vajda fogságban tartott egy papot, akit még a megérkezése előtt büntetésképpen egy keresztény faluból hoztak el. Emiatt a magyarok panaszt emeltek. A kapitány a papot maga elé véve mások jelenlétében megvizsgálta, s így elmondatta vele a Miatyánkot, a Tízparancsolatot, az Ave Mariát és az imákat. A pap felpanaszolta, hogy úgy bánnak vele, mint egy törökkel, ám végül Haym szabadon engedte.¹³¹ A felsorolt imákból kifolyóan biztosak lehetünk benne, hogy katolikus papról van szó, akit valószínűen a lutheránus Balázs vajda tartotta fogva, és a katolikus magyarok kérhették a szabadon engedését.

*

A fentiekből több fontos megállapítást tehetünk. Először is a kanizsai német katonaság körében lutheránus vallásgyakorlat folyt és saját prédikátoruk volt, aki mellett a *proviand* (intéző) és Lippart kapitány meghatározó személyek voltak a gyülekezetben. A liturgiát vasárnap a várbeli szobában, hétköznapokon pedig Lippartnak a városban található házában tartották. Rajtuk kívül mintegy ötven hamvazkodó fő megléte bizonyított, akik viszont Haym megérkezéséig templom és pap nélkül éltek. A kapitánynak sikerült megszerezni a lutheránusok várbeli helyét, és onnantól kezdve rövid otlléte alatt e szobában folyt a két káplán által vezetett, zenészek, énekesek által díszített liturgia. Érdekes, hogy a főherceg elítélte a protestánsok elleni erőszakos fellépést Kanizsán. Ennek oka a vár és környéke veszélyeztetett voltában keresendő, ilyen helyzetben nyilvánvalóan nem akarta a vallási ellentétek kiéleződését. Sőt, a Mátyás főherceg által javasolt könyvecskék és tractatusok terjesztésének módszere már-már a jóval későbbi pázmányi időket idézi meg.

Haym letétele és a katolikus vallásgyakorlat felszámolását követően a kanizsai helyzet akkor változott meg gyökeresen, amikor Kanizsa 1600-ban török kézre került, s a következő évi keresztény támadás is kudarcba fulladt. Mindezek során az itt lévő katonaság vagy elpusztult, vagy a vár feladását követően családjával együtt elmenekült. A királyi végvári katonaság helyét török és délszláv etnikumú katonák vették át.¹³²

Egy kérdést azonban még továbbra is tisztáznunk kell, történetesen: ha a katonaság el is tűnt a várból, miért nem vitte tovább a protestáns vallásgyakorlatot a helyben maradt lakosság?

¹³¹ TGyM, Okmánytár 72.1.1. 20.

¹³² Létszámáról: HEGYI, 2007. III. 1535–1550.

A protestáns felekezetek és a helyi civil lakosság

Kanizsa civil népességének korabeli története adhat magyarázatot a fentebbi kérdésre. A kanizsai uradalom – annak névadó birtokával együtt – az 1540-es évektől kezdve egyre inkább ki volt téve a török pusztításnak és adóztatásnak.¹³³ Mindez a korabeli urbáriumokból világosan látszik: 1532 és 1563 között az összeírt családfők száma 1805-ről 697-re apadt. A század végére a kanizsai uradalom majdnem teljesen elnéptelenedett, a népesség a század végi urbáriumok szerint 1563-hoz képest harmadára, az 1530-as évekhez képest pedig nyolcadára zsugorodott.¹³⁴ Konkrétan Kanizsát nézve az 1530. évi urbáriumban található 135 családból az 1560-as évek közepére 59 maradt. Tovább rontotta a lakosság helyzetét, hogy 1566-ban – miután a Szigetvár alól érkező, és a környéket felégető törököket sikerült visszaverni – a Kanizsa védelmére rendelt német katonaság felgyújtotta a palánkkal körülvett, ám nagyon nehezen védhető várost.¹³⁵ Az 1568-ban készített – egyébként utolsó fennmaradt – urbáriumból kiderül, hogy bár a város lakosságának döntő része még magyar, a három egésztelkes jobbágy mellett létszámuk annyira lecsökkent, hogy bár jogilag a település mezőváros maradt ugyan, de gyakorlatilag egy környékbeli falu képét mutatta.¹³⁶ A járványok mellett súlyos csapást jelentett az 1574-es török támadás, amikor is feldúlták a mezővárost.¹³⁷ A történet végére 1600-ban került pont, amikor Paradeiser védelmi okokból felégette a várost.

Ezekben az évtizedekben a lakosság kicserélődött. A régi mezővárosi civisek helyét a katonák családjai vették át, akik között sok volt a német származású.¹³⁸ A legtöbb lovas és gyalogos katona – családostul – a városban lakott.¹³⁹ Jó példa erre az előbb említett török támadás, ami alatt a források szerint 41 német asszonyt és 23 német gyereket is elraboltak. Kanizsa így fokozatosan – Gecsényi Lajos megfogalmazásával – garnizonvárossá alakult át.¹⁴⁰ Véleményem szerint a polgári lakosság ez irányú mozgásával függ össze a katolikus

¹³³ Ezekben az évtizedekben többször dúltak török csapatok a vár környékén, például 1555-ben. SUDÁR, 2017. 52. A Kanizsa környéki, de még a Kanizsától jóval északabbra fekvő településeket már 1600 előtt is elkezdte adóztatni a török. Uradalmi utasítások 283., 289. Erről részletesen: SZ. SIMON, 2014.

¹³⁴ KENYERES, 2008. 486.

¹³⁵ VÁNDOR, 1994. 293. Egy 1567-es urbáriumban így írnak erről: „Oppidum pro nunc prorsus est desertum, quia milites Germani autumnno superiori combusserunt.” MNL OLE 156-a. Fasc. 27. No. 59/a.

¹³⁶ VÁNDOR, 1994. 294., MNL OLE 156-a. Fasc. 27. No. 60. p. 1–2. Hasonlóan magyar lakosságot találunk a század első évtizedeiben is. DL 37007. fol. 140–143.

¹³⁷ SZ. SIMON, 2017. 202–206. (Például az 1553–1554-es pestisről: VÁNDOR, 1994. 279–280.)

¹³⁸ KERECSENYI, 1993. 252. Az 1590-es években a hadinép családostul a városban lakott. TGyM, Okmánytár 72.1.2. 71v., 77r.

¹³⁹ TGyM, Okmánytár 72.1.2. 71v., 77r.

¹⁴⁰ GECSÉNYI, 1997. 42–43.

plébániahálózat eltűnése is: az 1568-ig meglévő adatok ugyanis arra engednek következtetni, hogy a városiak egy része megmaradt katolikus hitében, és csak a polgári lakosság pusztulása következtében szűnt meg a plébánia. Ennek ellenére egy kisebbségben lévő katolikus népesség továbbra is maradt a településen.

A katonasághoz tartozó polgári lakosság 1600-ban elpusztult vagy elmenekült, és a megmaradt népességnek még a következő évben zajló több hónapos sikertelen ostromot is túl kellett élnie. Mindezek hatására a század elejére valószínűleg eltűnt, vagy minimálisra csökkent az őshonos vagy a 16. században betelepült keresztény lakosság. 1600 után a Dunántúlra folyamatosan beáramló délszláv etnikum pótolta a kihalt vagy elmenekült népességet. Evlia Cselebi az 1660-as években már a következőket írta Kanizsáról: „Lakossága bosnyák, s a bosnyák, bolgár, szerb és luszatin nyelvet tudják, de magyarul is oly jól és szépen tudnak, hogy talán még egy magyar sem tudna annyira.”¹⁴¹ Ez a délszláv etnikum már nem volt lutheránus, s ennek a migrációnak következménye az lett, hogy a környéken pasztoráló jezsuita és ferences missziók Kanizsán és környékén katolikus lakosságot találtak.¹⁴²

Összegzés

A 16. század nemcsak az egyházmegye szervezetében, hanem a kanizsai vallási viszonyokat illetően is jelentős változásokat hozott. Először is megállapíthatjuk, hogy Kanizsa protestáns reformációjában a középkorban kialakult helyi és térségbeli egyházi intézményrendszer hanyatlása – esetünkben regionális szinten a veszprémi püspökség válságos helyzete, helyi szinten pedig a ferencesek eltűnése és a kanizsai, valamint a többi környékbeli plébánia rossz állapota, illetve megszűnése – adta meg a hátteret. A ferences kolostori élet megszűnése nem függött össze a protestáns tanok terjedésével.

A hitújítás helyi megjelenésében Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsai Orsolya, valamint familiárisaik, például Csányi Ákos új hitértelmezéssel rokonszenvező magatartása volt meghatározó. Így kerülhettek Háshágyi Ferenc és Kanizsai György személyében kanizsai tanulók a wittenbergi egyetemre. Nincs adatunk arról, hogy a kanizsai protestánsok már az 1530-as években gyülekezetbe szerveződtek volna. Az első forrásunk protestáns prédikátor kanizsai tevékenységéről Szeremlyéni Mihály személyében 1544-ből származik. 1599-ig több forrás ad hírt protestáns prédikátorok tevékenységéről, azonban név szerint csak keveset ismerünk. 1574-ben a boroszlói születésű Hosius János, 1580–1582 között a flaciánus Hohenberg Farkas volt kanizsai lelkész.

¹⁴¹ CSELEBI, 1985. 570.

¹⁴² KANÁSZ, 2014. 58–61.

Az adatokból arra következtethetünk, hogy a reformációra fogékony lakosság – élükön a nagyszámú német származású katonasággal – Kanizsa esetében a lutheránusokhoz csatlakozott. Mivel a vár és a város egykori lakossága elpusztult vagy elmenekült, csak minimális civil népesség maradt a század végére, így a helyi protestáns konfesszionalizáció letéteményese a német és magyar származású katonaság lett. A két nemzet külön szerveződött meg,¹⁴³ és a vezető szerep a németek kezében volt. A német katonaság a liturgiát az 1590-es években vasárnaponként a vár egyik szobájában, hétköznaponként pedig egy a városban lévő magánházban tartotta.

A település azonban nem vált teljesen lutheránussá. Bár a ferencesek minden bizonnyal az 1530-as években távoztak Kanizsáról, az 1560-as évek végéig vagy az 1570-es évek elejéig még valószínűleg működött a katolikus plébánia. A *parochia* megszűnése nagy eséllyel összefügg az óshonos magyar lakosság felmorzsolódásával. Kisebbségben, nyilvános vallásgyakorlás nélkül ugyan, de ezt követően is éltek katolikusok a településen.

A fent vázolt állapotokban az alsó-ausztriai származású, katolizált Haym Kristóf kapitánysága hozott változást, mikor is 1595 hamvazószerdáján a német lutheránusok várban lévő szobáját elvette, és egy hordozható oltárt állíttatott fel. Itt az általa fizetett két káplán misézett, és zenészek, valamint énekesek is emelték a szertartások fényét. A szoba elvétele kisebb zendülést okozott a német katonaság körében. Ezt követően a kapitány a prédikátorral is konfliktusba keveredett. Haym megbuktatását követően újra protestáns kapitánya lett a várnak, és a szobát visszakapták a lutheránusok.

Ez az állapot egészen 1600-ig fennmaradt, mikor is az oszmánok elfoglalták Kanizsát, s azt 1690-ig megtartották. A vár elvesztése, valamint az 1601-es sikertelen visszafoglalási kísérlet során megmaradt – jórészt már csak a várkatonaságból és családjukból álló – keresztény lakosság elmenekült vagy elpusztult. E népességet a Dunántúlra beáramló délszláv és török etnikum pótolta, amely már nem követte a lutheránus hitelveket. 1690 után csak a katolicizmus *neoorganizációja* figyelhető meg a ferencesek és a jezsuiták megtelepedése következtében.¹⁴⁴ Így szűnt meg Kanizsán több mint 200 évre a protestáns vallásgyakorlat.

Fontosnak tartok kiemelni még néhány megállapítást. Egyrészt az eddigi próbálkozások ellenére nem lehet biztos időpontokhoz kötni a város protestáns reformációját, hanem sokkal inkább a katolikus és a protestáns felekezetek egymás mellett élésének lehetünk tanúi. Másrészt – talán a legfontosabb megállapításként – a kanizsai lutheránusok eltűnése nem a szakirodalom által sokat

¹⁴³ A palánkkal körülvett Belső Kanizsán is külön „negyedben” éltek, északnyugaton volt a német, míg délnyugaton a magyar negyed. MÉRI, 1988. 43., 48.

¹⁴⁴ Az egyházmegye újjászervezéséről lásd: HERMANN, 2015.

emlegetett „Habsburg-ellenreformáció” számlájára írható. Sőt, a Habsburg katonai adminisztráció egyenesen protestáns tiszteket nevezett ki a kanizsai vár élére, engedélyezte a lutheránus prédikátorok működését, és bár pártolta a békés módszerekkel operáló katolizációt, rossz szemmel nézte Haym erőszakos fellépést. Mindezen az sem változtat, hogy nyilvánvalóan reálpolitikai célok irányították e stratégiáját.

A felsorolt megállapítások ellenére számtalan kérdés maradt továbbra is tisztázatlan. Csak remélni tudjuk, hogy a régészeti feltárások mellett a jelenleg is folyó római és bécsi Hungarica-kutatások, valamint a magyar közgyűjtemények forrásfeltáró- és kiadó munkája jóvoltából a jövőben még pontosabb képet alkothatunk Kanizsa korabeli vallási életéről. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy több eddigi próbálkozással ellentétben a kanizsai protestáns felekezetek történetének megértéséhez feltétlenül szükséges a katolikus konfesszionalizáció történetének ismerete, kutatása is. Első lépésként a 17. századi kanizsai egyházi viszonyok alapos feltárása hozhatna új eredményeket.

Felhasznált források és irodalom

ASMo = Archivio di Stato di Modena, Modena

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

DL = Diplomatikai Levéltár

E 21 = Magyar Kamara regisztraturája, Benignae resolutiones

E 150 = Magyar Kamara Archívuma, Acta ecclesiastica, Registrata

E 156-a. = Magyar Kamara Archívuma, Urbaria et conscriptiones

E 185 = Magyar Kamara Archívuma, Archivum familiae Nádasdi

TGyM = Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

„Szerelmes Orsikám...” = VIDA Tivadar (vál., szöv. gond., jegyz.): *„Szerelmes Orsikám...”*. A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Bp., 1988.

ÓZE, 1996. = ÓZE Sándor: *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. I–II*. BASICS Beatrix (szerk.). Bp., 1996.

BILKEI–TURBULY, 1989. = BILKEI Irén – TURBULY Éva: *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711. 1. 1555–1609*. Zalaegerszeg, 1989. (Zalai Gyűjtemény 29.)

CSELEBI, 1985. = FODOR Pál (előszó, szómagy., jegyz. átdolg.), Karácson Imre (ford.): *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Bp., 1985.

CZENTHE, 1997. = CZENTHE Miklós: *Melanchthon levele Nádasdy Tamásnak (1537)*. *Credo, Evangélikus Műhely* 3 (1997/1–2) 19–25.

- ERDÉLYI, 2005. = ERDÉLYI Gabriella (Közreadja és a bevezető tanulmányt írta): *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése (Források a Habsburg-magyar kapcsolatok történetéhez). I. 1526–1532.* Bp., 2005. (Lymbus kötetek 1.)
- ETE = BUNYITAY Vince – RAPAICS Rajmund – KARÁCSONYI János (szerk.): *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia. 1521–1552. I–V.* Bp., 1902–1912.
- Istvánffy = BENITS Péter (s.a.r.): *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1–3.* Bp., 2001., 2003., 2009.
- KÁROLYI–SZALAY, 1882. = KÁROLYI Árpád – SZALAY József (szerk.): *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése.* Bp., 1882.
- Magy. prot. egyh. adattár = THURY Etele (szerk.): *Magyar protestáns egyház-történeti adattár. 7.* Bp., 1908.
- MREV = FRAKNÓI, Guilelmus – LUKSICS, Iosephus (ed.): *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. I–IV.* Bp., 1896–1907.
- PFEIFFER, 1947. = PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554–1760).* Veszprém, 1947. (A veszprémi egyházmegye múltjából 10.)
- SZAMOTA, 1894. = SZAMOTA István: Kanizsai Orsolya: Nádasdy Tamás nádor nejének gazdasági utasításai Zele Jakabhoz 1564. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1894)* 66–71.
- SZILÁDY, 1880. = SZILÁDY Áron (közvetési): *XVI. századbeli magyar költők művei 2. 1527–1546.* Bp., 1880. (Régi magyar költők tára 2.)
- TOMISA, 2002. = TOMISA Ilona (szerk.), Domokos Pál Péter, Rosdy Pál, Varga Imre (ford.): *Katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek. 16–17. század.* Bp., 2002. (Millenniumi magyar történelem. Források.)
- Uradalmi utasítások = KENYERES István (szerk.): *XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. 1.* Bp., 2002.
- ZEILER, 1997. = ZEILER, Martinus: *A magyar királyság leírása.* KOLLEGA TARSOLY István (szerk.), Glósz József, Élesztős László (ford.). Szekszárd, 1997.
- A reformációtól – napjainkig = KEVEHÁZI László (szerk.): *A reformációtól – napjainkig. Evangélikus gyülekezetek, egyházmegyék, kerületek a Dunántúlon. 1.* [h. n.] 2011. (A vonatkozó részt Jáni János írta.)
- BAGI, 2013. = BAGI Zoltán Péter: Egy kudarc okai. Kanizsa 1601. évi ostroma. *Aetas* 28 (2013/1) 5–30.
- BAGI–KOC SIS, 2016. = BAGI Zoltán Péter – KOC SIS Zsuzsanna: A dél-dunántúli végvidék hétköznapjai: 1526–1568. Missilisek: beszámoló egy már megkezdett kutatásról. *Levéltári Szemle* 66 (2016/1) 64–80.

- BANFI, 1940. = BANFI, Florio: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. III. és befejező közlemény. *Hadtörténelmi Közlemények* 41 (1940) 143–156.
- BARBARITS, 1929. = BARBARITS Lajos: *Nagykanizsa*. Bp., 1929.
- BESSENYEI, 2005. = BESSENYEI József: *A Nádasdyak*. Bp., 2005.
- BILKEI, 1993. = BILKEI Irén: Csány Ákos – egy köznemes pályája a XVI. században. In: KAPILLER Imre (szerk.): *Gazdaságtörténeti tanulmányok*. Zalaegerszeg, 1993. (Zalai Gyűjtemény 34.) 7–16.
- BILKEI, 2013. = BILKEI Irén: Egy hivatalvállaló köznemes família a későközépkori Zalában, a Háshágyiak. *Zalai Múzeum* 21 (2013) 137–146.
- BILKEI, 2017. = BILKEI Irén: Egyetemjáró zalai nemesek és a reformáció kezdetei a 16. századi Zalában. *Gerundium* 8 (2017/1) 102–113.
- CSEPREGI, 2013. = CSEPREGI Zoltán: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*. Bp., 2013.
- CSERMELYI, 2018. = CSERMELYI József: Hans von Weispriach és a nyugat-magyarországi reformáció. *Egyháztörténeti Szemle* 19 (2018/1) 5–38.
- CSUKOVITS, 1994. = CSUKOVITS Enikő: „Cum capsula... cum bacillo”. Középkori magyar zarándokok. *Aetas* 9 (1994/1) 5–27.
- CSUKOVITS, 2003. = CSUKOVITS Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. Bp., 2003. (História Könyvtár. Monográfiák 20.)
- DEÁK-VARGA, 2016. = DEÁK-VARGA Dénes: *Nagykanizsa építésze és építészete*. Nagykanizsa, 2016.
- ELEM I/1–3. = CSEPREGI Zoltán: *Evangelikus lelkészek Magyarországon. I. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610). I/1–3*. Bp., 2014–2016. <http://medit.lutheran.hu/site/kategoria/40> (A letöltés ideje: 2018. április 26.)
- FÓNYAD, 1991. = FÓNYAD Pál: *A nagykanizsai evangélikus gyülekezet története*. Nagykanizsa, 1991. (Nagykanizsai honismereti füzetek 3.)
- GECSÉNYI, 1997. = GECSÉNYI Lajos: Vázlat Győr XVI–XVII. századi történetéről. In: BANA József – MORVAI Gyula (szerk.): *Győr története a kezdetektől napjainkig. Győri millecentenáriumi előadások*. Győr, 1997. (Városi levéltári füzetek 1.) 35–47.
- HALIS, 1899. = HALIS István: *A ferencesrend kanizsai zárdája, tanulmány Kanizsa történetéből*. Nagykanizsa, 1899.
- HEGYI, 2007. = HEGYI Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága. 1–3*. Bp., 2007. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9.)
- HERMANN, 2015. = HERMANN István: *A Veszprémi Egyházmegye igazgatása a 18. században 1700–1777*. Veszprém, 2015. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 37., A veszprémi egyházmegye múltjából 28.)
- HERVAY, 1984. = HERVAY Ferenc: A magyarországi kolostorok pusztulása a 16. század közepén és a reformáció. In: FABINY Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Bp., 1984. 183–194.

- HORVÁTH–KOSTYÁN, 1992. = HORVÁTH György – KOSTYÁN László: *Nagykanizsai alsóvárosi templom.* (H. n., é. n.) [Nagykanizsa, 1992.]
- HUSZTHY–KANÁSZ–SZOVÁK, 2018. = HUSZTHY Bálint – KANÁSZ Viktor – SZOVÁK Márton: *A hadi kudarc állatorvosi lova. Ercole Torbidi jelentései Alessandro d’Este bíborosnak Kanizsa 1601-es ostromáról – Forrásközlés.* [Kézirat] 2017.
- ILLÉSY, 1902. = ILLÉSY János: Törekvések a Német Lovagrend meghonosítására Magyarországon. *Századok* 36 (1902) 233–248.
- JÁNI, 2004. = JÁNI János: *A Somogy-Zalai Evangélikus Egyházmegye és gyülekezeteinek története.* Kaposvár, 2004.
- KANÁSZ, 2014. = KANÁSZ Viktor: Jezsuiták a török kori Kanizsán. In: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna (szerk.): *Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben a nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig.* Piliscsaba, 2014. 55–63.
- KARÁCSONYI, 1923. = KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Bp., 1923.*
- KELENIK, 2016. = KELENIK József: Adatok a kanizsai erőd építésének történetéhez (1577–1582). In: ERDÉSZ Ádám (szerk.): „A kereszténység védőoszlopa” – Gyula 1566-ban. A gyulai vár 1566-os ostroma 450. évfordulójának emlékére 2016. május 27-én tartott tudományos konferencia előadásai. Gyula, 2016. 98–110.
- KELÉNYI, 2012a. = KELÉNYI Borbála: Kanizsai Dorottya végrendelete és a bajcsi pálosoknak tett adományai. *Fons* 19 (2012) 495–529.
- KELÉNYI, 2012b. KELÉNYI Borbála: Kanizsai Orsolya végrendelete és társadalmi kapcsolatai. In: MIKÓ Gábor – PÉTERFI Bence – VADAS András (szerk.): *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Bp., 2012. 451–458.
- KENYERES, 2008. = KENYERES István: *Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban.* Bp., 2008. (Habsburg Történeti Monográfiák 2.)
- KENYERES, 2017a. = KENYERES István: Konfliktus vagy konszenzus? A katolikus egyházi vagyon sorsa a 16. századi Magyar Királyságban. In: VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században.* Pécs, 2017. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 17.) 293–330.
- KENYERES, 2017b. = KENYERES István: A török elleni küzdelem finanszírozása Buda elestétől a drinápolyi békéig. In: BUJDOSNÉ PAP Györgyi – FEJÉR Ingrid – H. SZILASI Ágota (szerk.): *Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában 1552–1568.* Eger, 2017. (Studia Agriensia 35.) 19–40.
- KERECSENYI, 1992. = KERECSENYI Edit: A Kanizsa környéki végházak helyzete a vár 1594–96 közötti protokollumai tükrében. *Zalai Múzeum* 4 (1992) 29–34.

- KERECSENYI, 1993. = KERECSENYI Edit: Kanizsa és környéke helyzete 1594–97 között Haym Kristóf várkapitány és a bécsi udvar levelezése tükrében. In: SZITA László (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján.* Pécs, 1993. 251–274.
- KÉRINGER, 2006. = KÉRINGER Mária: Nagykanizsa egyházai (1690–1848). In: LENDVAI Anna – RÓZSA Miklós (szerk.): *Nagykanizsa városi monográfia.* 2. Nagykanizsa, 2006. 293–340.
- KISS FARKAS, 2017. = KISS FARKAS Gábor: Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között: négy pályafutás és tanulságai. In: VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században.* Pécs, 2017. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 17.) 331–371.
- Korall, 2014. = Konfesszionalizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban. *Korall* 57 (2014).
- KOVÁCS, 2003. = KOVÁCS Gyöngyi: Jegyzetek a kanizsai vár 16–17. századi kerámialeleteihez. *Zalai Múzeum* 12 (2003) 155–176.
- MÉRI, 1988. = MÉRI István: *A kanizsai várásatás.* Kovalovszki Júlia (kiadásra előkészítette és az előszót írta). Bp., 1988.
- MESTERHÁZY, 1932. = MESTERHÁZY Sándor: *A Somogyi Ágostai Hitvallásu Evangélikus Keresztyén Egyházmegye története.* Nagykanizsa, 1932.
- MOLNÁR, 1998. = MOLNÁR Antal: A veszprémi egyházmegye a török hódoltság idején. In: TÓTH G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban: Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről.* Veszprém, 1998. 70–90. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.)
- MOLNÁR, 2012. = MOLNÁR Antal: *A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században.* Bp., 2012. (METEM Könyvek 77.)
- V. MOLNÁR, 1987. = V. MOLNÁR László: *Kanizsa vára.* Bp., 1987.
- MÜLLER, 1972. = MÜLLER Veronika: *Thury György kanizsai kapitánysága.* [h. n.], 1972.
- NEMES, 2015. = NEMES Gábor: Magyarország kapcsolatai az Apostoli Szent-székekkel (1523–1526). *Századok* 149 (2015) 479–506.
- NÉMETH, 1979. = NÉMETH József: Adatok Zala megye kulturális emlékeiről II. A reformáció kora. *Zalai Gyűjtemény* 12 (1979) 89–102.
- NÉMETH, 1997. = NÉMETH István: Őze Sándor: 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549–1562. *Fons* 4 (1997) 107–114.
- NÉMETH, 2001. = NÉMETH József: A reformáció. In: VÁNDOR László (főszerk.) *Zala megye ezer éve.* (h. n., é. n.) [Zalaegerszeg, 2001.] 97–101.
- ŐZE, 1997. = ŐZE Sándor: Adatok a reformáció elterjedéséhez a Nádasdy uradalomban. *Zalai Múzeum* 7 (1997) 19–21.

- ŐZE, 2005. = ŐZE Sándor: *Határ és határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Piliscsaba, 2005. (METEM Könyvek 54.)
- PÁLFFY, 1996. = PÁLFFY Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 163–217.
- PÁLFFY, 1997. = PÁLFFY Géza: Várfeladók feletti ítélkezés a XVI–XVII. századi Magyarországon. A magyar rendek hadügyi jogkörének kérdéséhez. *Levéltári Közlemények* 68 (1997) 199–221.
- PÁLFFY, 2000. = PÁLFFY Géza: *A tizenhatodik század története*. Bp., 2000. (Magyar századok.)
- PAYR, 1908. = PAYR Sándor: *Kanizsai Orsolya. Főrangú magyar nő a XVI. századból. Élet- és jellemrajz*. Bp., 1908.
- PAYR, 1916. = PAYR Sándor: Flaciánus lelkészek Magyarországon. *Theologiai Szaklap* 14 (1916) 1–40.
- PAYR, 1924. = PAYR Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története. 1. Sopron, 1924.*
- PÉTER, 1995. = PÉTER Katalin: Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről, In: PÉTER Katalin (szerk.): *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Bp., 1995. 56–65.
- PÉTER, 1997. = PÉTER Katalin: Kanizsai Orsolya. 1521–1569. In: R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Nők a magyar történelemben*. Bp., 1997. 47–63.
- PÉTER, 2003. = PÉTER Katalin: Kanizsai Orsolya. In: SZENTPÉTERI József (szerk.): *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Bp., 2003. 46–49.
- PÉTER, 2013. = PÉTER Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*, Bp., 2013. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.)
- REINHARD, 2017. = REINHARD, Wolfgang: *Felekezet és felekezetszerveződés Európában. A tudományos diskurzus fejleményei*. Tusor Péter (szerk.), Forgó András (ford.). Bp., 2017. (Bibliotheca Historiae Ecclesasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupata. Collectanea Studiorum et Textuum III/1.)
- REISZIG, 1941. = Reizsig Ede: A Kanizsaiak a XV. században. *Turul* 55 (1941) 22–31., 71–81.
- F. ROMHÁNYI, 2000. = F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Bp., 2000. (bővített, javított kiadás: CD-ROM, 2007.)
- SARUSI KISS, 2008. = SARUSI KISS Béla: Német katonák a 16. századi magyar végvárakban. A végvárakban állomásozó német katonák származási helye, motivációik. In: VERES Gábor – BEREZC Mátyás (szerk.): *Hagyomány és megújulás – Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében*. Eger, 2008. (Studia Agriensia 27.) 7–40.

- SZ. SIMON, 2014. = SZ. SIMON Éva: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében.* Bp., 2014.
- SZ. SIMON, 2017. = SZ. SIMON Éva: Várfoglalás vagy illúziókeltés? Az 1574. évi Kanizsa elleni oszmán támadás és következményei. *Zalai Múzeum* 23 (2017) 201–215.
- SIPTÁR, 2017. = SIPTÁR Dániel: Szerzetesség a 16. századi Magyarországon. In: VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században.* Pécs, 2017. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 17.) 233–251.
- SUDÁR, 2017. = SUDÁR Balázs: Pécs és Szigetvár párbaja. A dél-dunántúli front török szemmel (1543–1566). In: BUJDOSNÉ PAP Györgyi – FEJÉR Ingrid – H. SZILASI Ágota (szerk.): *Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában 1552–1568.* Eger, 2017. (Studia Agriensia 35.) 41–66.
- SZABÓ, 1921. = SZABÓ György Piusz: *Ferencrendiek a magyar történelemben.* Bp., 1921.
- SZAKÁLY, 1992. = SZAKÁLY Ferenc: Kanizsa és uradalma a vár török kézre jutása előtt. *Zalai Múzeum* 4 (1992) 21–28.
- SZAKÁLY, 1999. = SZAKÁLY Ferenc: Sárvár, mint helyi kulturális központ. In: SÖPTEI István (szerk.): *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés.* Sárvár, 1999. 87–103.
- SZALÓKY, 1897. = SZALÓKY Elek: *Vázlatok a surdi ág. hitv. ev. gyülekezet történelméből.* Nagykanizsa, 1897.
- SZÁRAZ, 2011. = SZÁRAZ Csilla: *Vár és város. Kanizsa török kori története az utóbbi évek régészeti kutatásainak tükrében.* Nagykanizsa, 2011. (Nagykanizsai honismereti füzetek 36.)
- SZATLÓCZKI, 2016. = SZATLÓCZKI Gábor: *Vár a Várban. A várak népe és a mezei hadak a 16. század közepén. I. A várak népe.* Szeged, 2016.
- TAKÁCS–PFEIFFER, 2001. = P. TAKÁCS Ince OFM – PFEIFFER János: *Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században. 1–2.* Pápa–Zalaegerszeg, 2001.
- TAKÁTS, 1927. = TAKÁTS Sándor: *A török hódoltság korából.* (h. n.) [Bp.], 1927.
- TOLNAI, 2011. = TOLNAI Gergely: *Palánkvárak Magyarországon.* Bp., 2011.
- TURBULY, 1997. = TURBULY Éva: Kanizsa a Zala megyei közgyűlési jegyzőkönyvekben (1567–1601). *Zalai Múzeum* 7 (1997) 31–35.
- TUSOR, 2008. = TUSOR Péter: Felekezetszerveződés a kora újkorban. *Vigília* 73 (2008/1) 12–18.
- VÁNDOR, 1994. = VÁNDOR László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: BÉLI József – RÓZSA Miklós – RÓZSÁNÉ LENDVAI Anna (szerk.): *Nagykanizsa városi monográfia. 1.* Nagykanizsa, 1994. 215–424.

- VÁNDOR, 2017. = VÁNDOR László: Újabb adatok a középkori Kanizsa mezőváros topográfiájához. *Zalai Múzeum* 23 (2017) 163–184.
- VARGA, é.n. = VARGA Szabolcs: Zrínyi Miklós vallásosságának historiográfiája, Esettanulmány a 16. századi magyar egyháztörténethez. In: VARGA Szabolcs (szerk.): „*Hír a dicső tettek ragyogása*”: tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár kora újkori történetéből. Szigetvár, [é. n.] 45–62.
- VARGA, 2009. = VARGA Szabolcs: *Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában (1526–1686)*. Pécs, 2009. (PHF Kiadványok 8., *Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis* 6.)
- VARGA–VÉRTESI, 2017. = VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Pécs, 2017. (*Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis* 17.)
- VARGA J., 2003. = VARGA J. János: Reformáció és rekatolizáció a dunántúli végeken. In: MAYER László – TILCSIK György (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában: Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely, 2003. 121–135.
- ZOVÁNYI, 1977. = ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. LADÁNYI Sándor (szerk.). Bp., 1977.

Protestants and Catholics in Kanizsa during the 16th century

The 16th century brought significant changes in Kanizsa. The thriving country town at the beginning of the century became a fortress on the borderland by the late 1500s, where the acute crisis of the episcopacy, the disappearance of the Franciscans and the general weak position and termination of the parish and the chapels provided ample background for the spread of the new dogmas. The occurrence of Protestantism was not in connection with the cessation of the Franciscan friary. It was the sympathetic attitude of Tamás Nádasdy, his wife, Orsolya Kanizsai and their chief officers, that facilitated the presence of the reformation. The first written source of a Protestant preacher dates back to 1544. Their activities are traceable until 1599, yet only few are known by name. Since only a handful of civilians remained in the town, German and Hungarian soldiers together with their families became the trustees of the Protestant confessionalisation. They followed Lutheran dogmas and organised themselves separately.

Even though Franciscans left the city in the 1530s, the parish functioned as long as the 1560–1570s. Its cessation was due to the attrition of the original Hungarian inhabitants. Catholics, however, without public practice of religion remained in the settlement in a rather limited number. A Catholic captain of the castle, Kristóf Haym, born in Lower-Austria, made an unsuccessful attempt to reverse this tendency.

When the Ottomans captured Kanizsa in 1600, they face the above confessional situation. The surviving citizens after the Turkish conquest and the Christian siege of the castle in 1601 fled or disappeared from the settlement. Their place was taken by South Slavic and Turkish population streaming in from the Balkans, who were either Catholic or Muslim. The recapture of the castle by Christian forces in 1690 resulted in the reorganisation of only the Catholic institutions via the settlement of the Franciscans and the Jesuits.

It is important to emphasise that there is no single date for the occurrence of the Reformed Church in the city; a coexistence of Catholicism and Protestantism can be observed instead. It is also to be noted that the disappearance of the Lutherans was not the result of the 'Habsburg counter-reformation.' Moreover, the Habsburg military administration intended to appoint Protestant officers for the castle, made space for the preachers' work, and, though supported peaceful recatholicism, disapproved Haym's aggressive measures. This strategy of the central administration was supported by real-political considerations.